

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 322(477. 8)"19"(045)

І. О. Андрухів,
доктор історичних наук,
професор,
Р. А. Капюжний,
доктор юридичних наук,
професор,
А. Є. Шевченко,
доктор юридичних наук,
професор

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається законодавча база і релігійна політика радянської влади щодо свободи совісті і віросповідань у західних областях Української РСР у першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: свобода совісті, свобода віросповідань, законодавство про культу, державно-церковні стосунки, релігійні громади.

В умовах становлення правової держави актуальними стають питання стосовно реалізації принципу свободи совісті і віросповідання. Проте історія становлення свободи віросповідання має свої традиції і у попередні роки. Початок 60-х ХХ ст. ознаменувався вступом радянської системи у нову фазу свого розвитку – побудову комуністичного суспільства, курс на яку проголосив XXII з'їзд КПРС (жовтень 1961 р.). Це, відповідно, зумовило докорінну зміну векторів внутрішньої і зовнішньої політики, а також ідеологічної роботи. Основні напрямки виховання людини комуністичного суспільства були визначені у моральному кодексі будівника комунізму, який проголошував «звільнення людини від всякої утопії», у тому числі й від релігійної [1, с. 461]. Оскільки комунізм і релігія були ідеологічно несумісні, то у новій Програмі КПРС, ухваленій XXII з'їздом, нічого не було сказано про демократизацію відносин між державою і церквою.

Слід зазначити, що законодавча база у релігійній сфері залишалася, як і у попередні десятиліття, незмінною: церква мала право на існування, але її свободу визначав уряд. Певних змін на початку 60-х рр. зазнають лише форми й методи боротьби з релігією та конфесіями. Зокрема, проведений у вересні – жовтні 1960 р. аналіз релігійної ситуації у західних областях, став підставою для вироблення конкретного плану дій і відповідних заходів для тотального наступу проти РПЦ та релігії, а також всіх нелегальних релігійних об'єднань. Стратегічні орієнтири політики держави у сфері релігії та державно-церковних стосунків були окреслені у постановвах ЦК КПРС, виконавцем волі яких була Рада у справах Російської православної церкви при Раді

Міністрів СРСР (РСРПЦ) та їх уповноважені у областях. Так, у постанові «Про завдання партійної пропаганди у сучасних умовах» від 9 січня 1961 р., зокрема, відзначалося, що партійні організації на місцях не реагують належним чином на прояви націоналізму, космополітизму, аполітичності, «іноді займають пасивну позицію по відношенню до ворожого марксизму-ленінізму ідеалістичної, релігійної ідеології». Тому від партійних органів на місцях вимагалось посилити боротьбу як «з релігійними пережитками», так і у «комуністичному вихованні трудящих» [2, 4–5]. А у постанові «Про заходи щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу» від 13 січня 1961 р. від комуністів та органів влади на місцях вимагалось «активізувати боротьбу з порушниками законодавства про культу». Найактивніших із них пропонувалось притягувати до кримінальної відповідальності, а незареєстровані церкви й молитовні будинки, у яких відправлялися незаконні богослужіння, – закривати й використовувати для господарських та інших потреб [2, с. 6–7].

Таким чином, головна стратегічна лінія партії була спрямована на знищення релігії і церкви методами жорсткого контролю та регламентації діяльності у рамках чинного релігійного законодавства. Однак слід зазначити, що цей процес був однобічний, оскільки дотримання законодавства вимагали від релігійних організацій, а для партійно-урядових структур часто «закони були неписані».

Безперечно, що найбільший вплив релігії та церкви були на теренах західних областей УРСР, де, крім РПЦ, діяли нелегально так звані «невозз'єднані уніати», а також «покутники», адвенти-

сти, єговісти, п'ятдесятники. Наприклад, у Станіславській області станом на січень 1961 р. уніати активно діяли у понад тридцяти населених пунктах [3, с. 198].

З метою припинення їх діяльності РС РПЦ 7 січня 1961 р. обговорила питання «Про посилення роботи Ради з ліквідації залишків унії у західних областях Української РСР» й затвердила відповідний план заходів [5, с. 25–27]. Від уповноважених на місцях вимагалось «посилення контролю за діяльністю невоzz'єднаних священників і за знятими з реєстрації культовими спорудами», а з метою послаблення впливу священників РПЦ, вимагалось обмежувати обслуговування ними кількох церков, не реєструвати священників, призначених у мало чисельні громади, незважаючи на те, що закон дозволяв реєстрацію релігійної громади при наявності 20 віруючих; здійснювати систематичний контроль за проповідями священників, залучаючи до цього районні групи сприяння уповноваженому; вимагати від єпархіальних єпископів, щоб вони не посвячували у духовний сан громадян, які закінчили радянські вищі й середні технічні навчальні заклади, а також домогтися від них, щоб вони заздалегідь інформували уповноважених РС РПЦ про осіб, яких мають намір висвятити на священників чи відправити на навчання у духовні семінарії тощо [4, с. 320–322].

На реалізацію пропозицій РС РПЦ оперативно відрсагували обкоми та облвиконкоми своїми конкретними заходами. Наприклад, Станіславський (з 1962 р. – Івано-Франківський) обком КПУ організував для перших і других секретарів та завідуючих відділами пропаганди райкомів партії спеціальний науково-практичний семінар із питань атеїстично-пропагандистської роботи та законодавства про культу. А облвиконком ухвалив розпорядження, яким заборонялося «ходіння по хатах зі свяченою водою і колядою» та «збір грошей», а також вимагалось від місцевих органів влади «встановити спостереження за поведженням церковників через сільські Ради, комісії сприяння. Про всі випадки порушення радянського законодавства з боку церковників негайно інформуйте облвиконком» [5, с. 5–8].

7 лютого 1961 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про записку Ради у справах РПЦ при РМ СРСР» (ЦК КП України ухвалив аналогічну постанову 1 квітня) на основі якої РМ СРСР видала 16 березня 1961 р. таємне розпорядження за № 263 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу та інструкції про застосування законодавства про культу, яким зобов'язувала місцеві органи влади здійснювати «суворий контроль за виконанням законодавства про культу», «своєчасно вживати заходи для усунення порушень законодавства духівництвом і релігійними громадами», у той же час самим не «порушувати конституційного права свободи совісті», «не вдаватися до незаконного

зняття з реєстрації релігійних громад», «закриття культових споруд» тощо [5, с. 202].

Таким чином, січневі й лютневі постанови ЦК КПРС та КПУ, розпорядження та плани заходів РС РПЦ, а також розпорядження РМ СРСР від 16 березня й стали основною «нормативною базою», спираючись на яку, радянсько-партійний апарат на місцях та уповноважені мали розгорнути широкомасштабний наступ на релігію та конфесійні об'єднання з метою невилювання їх впливу на населення.

На виконання розпорядження РМ СРСР обкоми партій та облвиконкоми західних областей ухваливали відповідні постанови з розгорнутими планами дій. Наприклад, Станіславський облвиконком 5 травня 1961 р. ухвалив постанову «Про виконання розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 р.», у якій, зокрема, передбачалися такі заходи:

«1) до 1. 01. 62 р. повністю закінчити вивчення складу релігійних громад та вирішити доцільність їх перереєстрації;

2) перевірити плани та встановити правильність користування релігійними громадами земельними ділянками та будовами, залишивши у їх користуванні лише земельні ділянки і всі будови, які знаходяться у межах церковної огорожі тільки зареєстрованої церкви;

3) взяти на баланс місцевих Рад всі приходські будинки, господарські будівлі, земельні ділянки, які розміщені за межами церковної огорожі. Служитель культу, який залишається у приходському будинку, користується житловою площею і земельною ділянкою згідно з існуючими нормами;

4) виключити з користування релігійних громад цвинтарні ділянки, а якщо діюча церква стоїть на цвинтарі, надати релігійній громаді належну ділянку землі навколо церкви по 10 метрів;

5) розшукати ключі від усіх незареєстрованих церков і передати їх у сільські Ради на збереження;

6) до 1 грудня 1961 р. забезпечити проведення перевірок у всіх діючих церквах наявності описів майна, переданого у користування релігійних громад;

7) провести відповідну роботу з релігійними громадами у питанні перенесення з полів, шляхів, вулиць і інших місць хрестів та каплиць».

Крім того, перед обласним управлінням міліції було поставлено завдання «посилити боротьбу з бродячими т. з. невоzz'єднаними уніатами-священниками, які займаються місіонерською релігійною діяльністю по приватних будинках та у незареєстрованих церквах», а також «виявляти та прискіпати діяльність осіб, які займаються нелегальним виготовленням та збутом речей релігійного культу» [5, с. 202–203].

На виконання постанови органи влади на місцях одразу ж узялися за ревізію земельних ділянок та приходських будинків, які належали священникам

та релігійній громаді. Зазначимо, що до часу появи розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 р., релігійні громади не укладали договорів із сільрадами на земельні ділянки під культові споруди та приходські будинки, а зазвичай виробляли лише на них у комунгоспах технічну документацію без погодження із сільрадами. А після виходу розпорядження сільради стали вважати проживання священників у приходських будинках «нечуваною розкішшю», оскільки житлова площа значно перевищувала встановлені норми. А оскільки окремі священники мали помешкання у містах, то приходські будинки розцінювалися як «дачі» й підлягали конфіскації. Зокрема, Станіславський облвиконком видав 29 червня 1961 р. розпорядження, яким вимагав від голів райвиконкомів та сільських рад використовувати приходські будинки під «більш потрібні заклади», а священників переселити у «скромніші помешкання». Вилучені у релігійних громад приходські будинки, як правило, після незначної реконструкції використовували під шкільні класи, дитячі садки, фельдшерсько-акушерські пункти, сільради тощо. Всього до 1 жовтня 1961 р. у Станіславській області було «перепрофільовано» 73 приходські будинки, у тому числі: 29 – під школи, 22 – під медичні заклади, 5 – під будинки побуту, а 17 – під будинки-гуртожитки, у яких тимчасово могли жити й священники, особисто (а не релігійна громада) сплачуючи щомісячну квартплату [5, с. 226].

Крім того, релігійним громадам було категорично заборонено будувати нові приходські будинки без дозволу місцевих органів влади й уповноваженого. На тих, хто самовільно все ж приступав до будівництва приходських будинків для священника, накладати великі штрафи у розмірі дві й більше тисяч карбованців, а будинок змушували розбирати [2, с. 35].

Особливо прискіпливими були місцеві органи влади й уповноважені РС РПЦ при перереєстрації релігійних громад, шукаючи різні причини для того, щоб зняти їх із реєстрації, а заодно й культову споруду. Як правило, культові приміщення знімали з реєстрації з причини «аварійності», відсутності священника, а також унаслідок укрупнення малих громад. Якщо окремі громади висловлювали своє невдоволення, то їм збільшували фіскальні платежі, а їх несвоєчасна сплата була причиною для зняття релігійної громади з реєстрації [2, с. 37].

Активну роботу з виявлення порушень законодавства про культу релігійними громадами і священниками проводили й активісти з «Комісії сприяння уповноваженим Ради у справі РПЦ», створених при райвиконкомах та сільрадах відповідно до розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 р. Вони повідомляли уповноваженого про порушення, допущені священниками, а він «вживав заходів», відстороняючи окремих священників на один-три місяці від проведення богослужінь.

Посилився і фіскальний тиск на священників з боку райфінвідділів. Зокрема, вводився податок із продажу свічок, вина для проведення святого Причастя, наданих треб (хрещення, освячення, похорони) [5, с. 103]. Релігійним громадам заборонялося мати розрахункові рахунки у ощадкасах і змушували відкривати поточні рахунки у банках, що створювало додаткові проблеми.

З метою усунення від пастирської діяльності «неблагонадійних» священників за наказом РС РПЦ Московська патріархія 18 квітня 1961 р. видала розпорядження, яким зобов'язала єпархіальні управління західних областей України у найкоротший термін провести заміну «грамот про призначення» у парафію на «укази про призначення». Причому кандидатуру кожного священника єпископ змушений був обов'язково погоджувати з уповноваженим РС РПЦ у області. Без погодження з уповноваженим, єпископам заборонялося давати священнику у обслуговування дві і більше парафій. Таке нововведення призвело до різкого скорочення релігійних громад, оскільки священників було майже у 2,5 рази менше, ніж наявних громад.

Процедура заміни «грамот» на «укази» проходила впродовж червня – липня 1961 р. з одночасною ротацією священників у парафіях. Найбільше задоволення від заміни одного документа на інший отримав уповноважений, оскільки від нього священник отримував нову реєстраційну картку, що була важливіша, ніж «указ». І небезпідставно, оскільки, наприклад, за словами уповноваженого РС РПЦ у Станіславській області, «внаслідок такого заходу із 612 церков, де до 1 червня ц. р. регулярно проводилися релігійні служби, у 212 церквах з 1 липня ц. р. вони припинилися. На даний час є 226 священників, із яких 41 чол. служить у 1 церкві і 179 чол. поки що служать у 2-х церквах. До проведення цього заходу всі священники служили у 2-х церквах, деякі з них у 3 – 4 і 5, а окремі навіть у 6 і 7 церквах» [5, с. 106].

Слід відзначити й ту особливість, що під час ротації священників та укрупнення парафій мали місце грубі порушення чинного законодавства, оскільки 212 знятих із реєстрації до 1 червня 1961 р. релігійні громади сплатили фіксований податок за цілий рік, позаяк він сплачувався на початку року. Однак кошти знятим з реєстрації громадам за наступних півроку райфінвідділи так і не повернули. Такий же податок із доходу сплатили й переміщені у «бідніші» приходи священники, яким теж не була повернута різниця з податку.

Відповідно до розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 р. священникам і так званим «церковним людям» (дяки, дзвонарі, паламарі та інші) було заборонено входити до складу церковних двадцятток. Водночас уповноважений отримав право відводити кандидатури до двадцятток і пропонувати «своїх» людей. Такий підхід давав можливість не

допустити проникнення у церковний орган самоуправління «колишніх німецьких посібників, бандитів і націоналістів які раніше ховалися за цим органом і мали для себе джерело прибутку, не займаючись суспільно-корисною працею, активізували діяльність церкви» [5, с. 109].

Таким чином, уповноважений через «своїх людей» у церковних «двадцятках» отримав можливість повного контролю над релігійними громадами та діяльністю священників, участь яких у житті громади була максимально обмежена.

Слід зазначити, що за наполяганням РС РПЦ Архирейський Собор, який відбувся у липні 1961 р., покірно вніс зазначені вище зміни до статуту РПЦ. Таким чином, ієрархи своїми ж руками «рубали гілку», на якій фактично і трималася церква, оскільки священники втратили вплив на громаду й опинилися у повній залежності від уповноваженого.

Із 1961 р. У західних областях розпочалася кампанія зі знищення придорожніх хрестів та капличок, які вважалися «пережитками релігійного культу». Чимало із цих «пережитків» мали не лише релігійний, а й історичний зміст, оскільки були приурочені таким подіям, як скасування панщини, 950-річчя хрещення Русі-України, пам'яті полеглих українських січових стрільців тощо. Але всі вони без винятку вважалися «церковною наочною пропагандою» і підлягали знищенню. Як відзначалося у доповідній записці уповноваженого РС РПЦ у Станіславській області «Про придорожні хрести» від 20 липня 1961 р., за півроку на території 12-ти районів області було знято й розібрано 890 пам'ятних хрестів та 93 каплички [5, с. 105].

У липні 1961 р. уповноважений РС РПЦ у Станіславській області запропонував план «реформування» єпархії шляхом об'єднання її з Чернівецькою. Пропонувалося також при проведенні об'єднання здійснити повну ротацию кадрів – священників зі Станіславщини перевести у парафії Буковини, а звідти – на Прикарпаття. На його думку, це б дало можливість «очистити» церкви Станіславщини від «залишків уніатства», оскільки Чернівецька єпархія завжди була православна. А колишні греко-католики серед православного населення Буковини змушені були б швидко забути про греко-католицькі обряди [5, с. 126]. Але оскільки це могло призвести до масового невдоволення віруючих, то від такої «реорганізації» РС РПЦ відмовилася.

Із метою посилення контролю за дотриманням громадянами «соцзаконності» Президія Верховної Ради УРСР 15 грудня 1961 р. ухвалила положення «Про адміністративні комісії». Вони створювались у складі не менше 7-ми осіб (голова, заступник, секретар і 4 члени) при районних і міських виконавчих комітетах Рад депутатів трудящих. Головне їхнє завдання полягало у вихованні громадян щодо дотримання у повсякденному житті закону і «бере-

жливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття». Комісія мала право накладати адміністративні санкції, серед яких найчастіше фігурували штрафи з активістів за порушення релігійного законодавства, особливо «невозз'єднаних» греко-католицьких священників та протестантських об'єднань [5, с. 265].

Заступник уповноваженого РС РПЦ у УРСР М. Гладаревський, який відвідав область з інспекційною перевіркою, у доповідній записці від 20 грудня 1961 р. відзначав, що партійно-радянські органи влади провели певну роботу з посилення контролю за виконанням законодавства про культу та з атеїстичного виховання «по відриву населення від релігії і церкви», а саме: посилювався контроль за дотриманням законності у діяльності релігійних громад і духовництва; вирішувалося «питання про використання недіючих церковних приміщень»; переглядалися «договори на користування релігійними громадами і духовництвом земельними ділянками і будівлями»; було взято «на баланс приходські житлові будинки»; посилено «боротьбу з бродячими уніатськими елементами»; перевірялася «фінансова діяльність духовництва, релігійних громад та правильність обкладання податком служителів культу»; активізували роботу «громадські комісії (групи) сприяння при міськрайвиконкомках з контролю за виконанням законодавства про культу». Крім того, було проведено семінари секретарів райкомів партії, голів і секретарів міськрайвиконкомів та голів сільських і селищних рад депутатів трудящих, на яких вивчали постанову ЦК КПРС і РМ СРСР від 16 березня ц. р. та «Інструкцію по застосуванню законодавства про культу», а також кушцові наради заступників голів та працівників міськрайвиконкомів, де обговорювали питання про підготовку до проведення одноразового обліку релігійних об'єднань. Наслідком таких дій було те, що до кінця року було знято з реєстрації ще 26 релігійних громад та 24 церкви, а у 207-ми церквах богослужіння припинилися через «відсутність» священників [6, с. 198].

У доповідній було відзначено й факти «грубих порушень» окремими священниками законодавства про культу, на які належним чином не реагували місцеві органи влади. Зокрема, окремі священники відправляли релігійні обряди на квартирах віруючих. Високою залишалася і релігійність. Наприклад, за 10 місяців 1961 р. У області народилося 23335 дітей, із них 12900 (55,2%) було хрещено за релігійним обрядом, а із 7959 померлих осіб, 4454 (56,0%) було похоронено із священником [6, 202].

Серйозним упущенням у роботі місцевих рад було й те, що церковні приміщення закритих неза-реєстрованих і знятих за останні роки з реєстрації релігійних громад «не використовувались для соціально-культурних потреб». Зокрема, наприкінці

1961 р. У області було 94 «неосвоєні» церкви, тоді як у окремих селах цих районів «культосвітні установи, школи знаходяться у непристосованих приміщеннях, а іноді і у аварійних, але для покращення їх умов церковні будинки не використовуються». Закриті церковні приміщення давали підстави віруючим «писати з приводу цього заяви, скарги і домагатись відкриття церкви» [6, с. 203–205].

Таким чином, вищесказане дає підстави зробити такі висновки, що початок 60-х років створював об'єктивні передумови для демократичного розвитку радянського суспільства. XXII з'їзд партії проголосив величну програму будівництва комунізму, яка висувала ідеї торжества свободи, всебічного гармонійного розвитку особистості, демократизації суспільного життя. Однак у релігійному питанні політика партії продовжувала визначатися методологією марксизму-ленінізму як «єдино вірною», а тому релігія вважалася «шкідливою» і «реакційною» як для розвитку особистості, так і суспільства у цілому. Тому закономірно, що у новій програмі КПРС стосовно виховання людини для релігії місця не знайшлося. Відповідно вона мала бути знищена.

Законодавча база і релігійна політика залишалися, як і у попередні десятиліття, незмінними. Зазнали лише певних трансформацій форми й методи боротьби як з релігією загалом, так і з окремими конфесіями, перш за все, з РПЦ, яка у західних областях після «возз'єднання» з нею УГКЦ залишалася найбільш масовою і впливовою серед населення що викликало стурбованість серед вищого радянсько-партійного керівництва.

Проте, слід зазначити, що унаслідок застосування жорстких адміністративних заходів проти

священнослужителів та віруючих, частина з яких протирічила конституційним нормам, було знято з реєстрації майже половину діючих храмів і релігійних громад. Однак тотальний наступ на релігію не призвів до її «викорінення» зі свідомості людей, оскільки сімейні традиції релігійного виховання виявилися набагато міцнішими і впливовішими, ніж комуністична ідеологія та науковий атеїзм.

Поряд з вищевказаними спрямовані проти священників заходи з обмеження їхнього впливу на релігійне життя громади та погіршення матеріального становища хоча й призвели до послаблення їх соціального статусу, однак на загальний стан релігійності суттєво не вплинули. Навпаки, вжиті заходи не стільки «відривали населення від релігії», скільки сприяли формуванню подвійних стандартів моралі та негативного ставлення до радянської системи і її політики у питанні релігії.

Література

1. *Научий коммунизм*. Учебник. – М. : Политиздат, 1971. – 496 с.
2. *Державний архів Івано-Франківської області* (далі – ДАІФО). – Ф. Р-389 сч. – Оп. 1. – Спр. 20.
3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5205.
4. *Гордієнко В. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. / В. В. Гордієнко // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 3. – С. 107 – 119.
5. *ДАІФО*. – Ф. Р-389 сч. – Оп. 1. – Спр. 21.
6. *ЦДАГОУ*. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5408.

И. А. Андрухив, Р. А. Калюжный, А. Е. Шевченко

Политика советской власти в сфере религии у Западной Украине в первой половине 60-х г. г. XX в.

В статье рассмотрена законодательная база и религиозная политика советской власти, связанная со свободой совести и вероисповеданием у западных областях Украины у первой половине 60-х годах XX в.

I. A. Andruhiv, R. A. Kaljughnij, A. E. Shevchenko

Politics of soviet power in the sphere of religion in the Western Ukraine in the first half of 60-s XX c.

In the article is considered the legislative foundation and the religious policy about the freedom of conscience and creed in the Western regions of Ukraine in the first half of 60-s XX c